

Classification of the Sciences from the Point of View of Islamic Scholars from the Second Century AH to the Present

F. Ghanadinezhad¹
Gh. Heidari²

Received: 25, Feb. 2019

Accepted: 7, June 2019

doi: 10.30484/nastinfo.2019.2079.1792

Abstract

Purpose: The optimal use of science is dependent on organizing it in a logical and regular structure. In fact, various sciences in society can be developed when they are precisely categorized. Considering the importance of considering the classification of sciences, the present study seeks to show a general outline of the classifications of Islamic scholars and the approach and worldview of these scientists regarding the divisions that they have presented.

Methodology: In this research, the library method is used and the data collection is a Persian documentary (books, articles and theses) that deals with the issue of classification of sciences in the Islamic period from the point of view of the scientists of this field. They are

Findings: Since the middle of the second century, various categories of sciences have been presented. The first serious Muslim effort to classify science began in the third century with Kennedy's work. Farabi's plan is a major step in classifying science in the Islamic era. Following him, other scholars of this period also contributed to the completion of the classification of sciences. The same trend led to the development of science.

Conclusion: Most scholars of the Islamic period have based their methods on the basis of their predecessors; they also identify new sciences and add them to them. Most of the classifications of science in this period were from general to special, and most Muslim scholars considered metaphysics as the supreme sciences.

Keywords: Classification of science, Islamic period, Science organization, Science classification, Science development

---

¹ PhD Candidate, Knowledge and Information Science, Shahid Chamran University of Ahvaz (Corresponding author), f_ghanadinezhad@yahoo.com

² Associate Professor, Knowledge and Information Science, Shahid Chamran University of Ahvaz, gh.rheidari@gmail.com

تاریخ دریافت: 97/12/07

تاریخ پذیرش: 98/03/20

مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات،

دوره سی، شماره دوم، تابستان 1398، ص 1-17.

doi: 10.30484/nastinfo.2019.2079.1792

طبقه‌بندی علوم از دیدگاه دانشمندان دوره اسلامی

از قرن دوم هجری تا عصر حاضر*

فرزانه قنادی نژاد¹

غلامرضا حیدری²

چکیده

هدف: نشان دادن طرحی کلی از طبقه‌بندی‌های دانشمندان دوره اسلامی و رویکرد و جهان‌بینی این دانشمندان در خصوص تقسیم‌بندی‌هایی که ارائه کرده‌اند.

روش‌شناسی: در این پژوهش از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است و ابراز گردآوری داده‌ها، اسناد و مدارک فارسی (کتاب‌ها، مقالات، و پایان‌نامه‌ها) است که به مسئله طبقه‌بندی علوم در دوره اسلامی از دیدگاه دانشمندان این حوزه پرداخته‌اند.

یافته‌ها: از اواسط قرن دوم تاکنون، طبقه‌بندی‌های مختلفی از علوم ارائه شده است. نخستین تلاش جدی مسلمانان برای طبقه‌بندی علوم، از قرن سوم با کار کندی آغاز شد. طرح فارابی، گامی اساسی در زمینه طبقه‌بندی علم در دوره اسلامی به‌شمار می‌رود. به‌دنبال وی سایر دانشمندان این دوره نیز در تکمیل طبقه‌بندی علوم اهتمام ورزیدند. همین روند به رشد و توسعه علوم انجامید.

نتیجه‌گیری: بیشتر اندیشمندان دوره اسلامی، شیوه‌های پیشینیان را مبنای رده‌بندی خود قرار دادند؛ و هم‌راستا با آن نیز، علوم جدیدی را شناسایی کردند و به آنها افزودند. بیشتر طبقه‌بندی‌های انجام‌شده از علوم در این دوره، از عام به خاص انجام شده است و بیشتر دانشمندان مسلمان، مابعدالطبیعه (علوم الهی) را ارجح علوم می‌دانستند.

کلیدواژه‌ها: طبقه‌بندی علم، دوره اسلامی، سازماندهی علم، رده‌بندی علم، توسعه علم

* این مقاله برگرفته و خلاصه‌ای کوتاه از بخشی از کتاب طبقه‌بندی علوم در ایران و اسلام: از ایران باستان تا عصر حاضر است که نویسندگان مقاله حاضر و انتشارات کتابدار آن را منتشر کرده‌اند.

¹ دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز (نویسنده مسئول)، f_ghanadinezhad@yahoo.com

² دانشیار علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، gh.rheidari@gmail.com

مقدمه

رشد و توسعه علمی در جامعه در قالب آموزش، پژوهش و به‌کارگیری آن صورت می‌گیرد. باید توجه داشت که سازماندهی و طبقه‌بندی علوم به این آموزش‌ها، پژوهش‌ها و کاربردها جهت می‌دهد. همان‌طور که فتحی عبدالهادی و بدر (1389) اشاره می‌کنند که طبقه‌بندی علوم تأثیر اساسی و زیربنایی در روندها و فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی داشته است. آنها بر این باورند که در حال حاضر انواع فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی از طبقه‌بندی و سازماندهی علوم متأثرند. در شماری از متون به تأثیر طبقه‌بندی علوم بر آموزش و نظام آموزشی تأکید شده است. به‌طور مثال، نصر در مقدمه کتاب بکار (1381) با عنوان طبقه‌بندی علوم از نظر حکمای مسلمان، نابسامانی‌های حاکم بر برنامه‌های جدید آموزشی در کشورهای اسلامی را نتیجه بی‌توجهی و فقدان بینش عمیق درباره سلسله‌مراتب علوم می‌داند. وی اشاره می‌کند که سنت عقلی نتوانسته است ارتباط علوم با یکدیگر و تقدم و تأخر آن در پرورش انسان و به‌طور کلی وحدت در عین کثرت را میسر سازد. این امر در نهایت به تقلید کورکورانه نظام آموزشی از غرب و عدم انسجام برنامه‌های آموزشی در کشورهای اسلامی منجر شده است.

طبقه‌بندی علوم در حوزه‌های مختلفی استفاده می‌شوند. فلاسفه، تدوین‌کنندگان دایره‌المعارف‌ها و دانشنامه‌ها، و کتابداران سه گروهی هستند که بیش از همه به طبقه‌بندی علوم اهمیت می‌دهند و آن را به‌طور همه‌جانبه مطالعه می‌کنند (فدایی عراقی¹، 2004). کتابداران از طبقه‌بندی و رده‌بندی علوم برای نظم‌دهی به منابع اطلاعاتی در کتابخانه‌ها استفاده می‌کنند تا فرایند جستجو و دسترسی به منابع برای کاربران را تسهیل کنند. ذکر این نکته ضروری است که محدودیت‌ها و مشکلاتی در طبقه‌بندی کتب اسلامی وجود دارد. بدین صورت که مبنای رده‌بندی منابع اسلامی، طرح‌های رده‌بندی غربیان مانند رده‌بندی دیویی، طبقه‌بندی دهدهی جهانی، رده‌بندی کتابخانه کنگره، رده‌بندی کتاب‌شناسی بلیس و رده‌بندی کولن رانگاناتان است. این رده‌بندی‌ها مشکلات و محدودیت‌هایی برای سازماندهی کتاب‌های اسلامی دارند، مانند مشکل محدودیت فضا برای موضوعات دقیق تخصصی دین اسلام و تأثیرپذیری هر یک از این رده‌بندی‌ها از فلسفه سیاسی و فرهنگی طراحان آنها. همان‌طور که طالعی، کریمی، و عموقین (1392) اشاره می‌کنند که جهت‌گیری‌های سیاسی و فرهنگی یکی از مشکلات رده‌بندی‌های غربی است. هر یک از این رده‌بندی‌ها تحت تأثیر فلسفه سیاسی و فرهنگی طراحان آنها قرار دارد، به‌طوری‌که روس‌ها به‌دلیل اینکه مبنای رده‌بندی دیویی و جهانی را متأثر از ایدئولوژی مسیحیت غرب دیدند، مجبور به طراحی رده‌بندی BBK شدند که براساس رده‌بندی علوم مارکسیست لنینیسم است. به این ترتیب،

¹ Fadaie Araghi

نیازمند ارائه طرح طبقه‌بندی ویژه‌ای هستیم که هم طبقه‌بندی‌های ارائه شده در دوره اسلامی را مبنا قرار دهد و هم با اندیشه‌های اسلامی و نگرش و جهان‌بینی اسلامی مغایرت نداشته باشد. با توجه به مشکلات فوق، مطالعه و شناخت دقیق و به تبع آن مبنا قرار دادن بسیاری از طبقه‌بندی‌های ارائه شده در دوره اسلامی می‌تواند به ارائه طرحی جامع از طبقه‌بندی علوم اسلامی، تعیین ارتباط دقیق علوم و نیز اولویت‌های علوم و به تبع آن حل بسیاری از مشکلات آموزشی کمک کند. در این راستا، خزائیلی و منتظرالقائم (1395) به نقش و ضرورت طبقه‌بندی علم در نظام آموزشی اسلام اشاره و تأکید می‌کنند که طبقه‌بندی علوم این امکان را به مدرسان مسلمان عصر حاضر می‌دهد تا چالش‌ها و مشکلات موجود در برنامه‌های آموزشی کنونی جهان اسلام را اصلاح کنند و به این ترتیب در راه تمدن‌سازی و احیای تمدن نوین اسلامی و تولید علم گام بردارند.

طبقه‌بندی علوم نقش مهمی در جهت توسعه و پیشرفت علوم مختلف ایفا می‌کند. استفاده و کاربرد بهینه از علم، وابسته به سازماندهی و طبقه‌بندی آن در یک ساختار منطقی و منظم است. در واقع، علوم مختلف در جامعه زمانی می‌تواند توسعه یابد و پیشرفت کنند که به‌طور دقیق و سنجیده، سازماندهی و طبقه‌بندی شوند. گردآوری و رشد علوم صرفاً به معنای توسعه علمی نیست. علوم مختلف در صورتی می‌توانند پیشرفت کنند و اهداف جامعه علمی را محقق سازند که به‌طور سازمان‌یافته، دسته‌بندی و طبقه‌بندی شوند.

پژوهش‌های مختلفی در زمینه بررسی طبقه‌بندی علوم در دوره اسلامی انجام شده است، بعضی از این پژوهش‌ها به بررسی تطبیقی و مقایسه‌ای طبقه‌بندی‌های ارائه شده از علوم از دیدگاه تعدادی از دانشمندان دوره اسلامی پرداخته‌اند (اکرمی، 1389؛ امیری، 1393؛ خزائیلی، منتظرالقائم، و میرجعفری، 1391). برخی دیگر از پژوهش‌های انجام شده در این زمینه به تحلیل دیدگاه یکی از دانشمندان دوره اسلامی در خصوص تقسیم علوم اختصاص یافته است (میرجعفری، منتظرالقائم، و خزائیلی، 1390؛ خزائیلی، 1391؛ رضایی، 1383؛ طالعی و همکاران، 1392؛ طاهری عراقی، 1363؛ فدایی، 1390؛ کدیور، 1387؛ لکزایی، 1388؛ ماحوزی، 1392؛ دو کالتی¹، 2003؛ اشرف²، 2017). شماری از مطالعات نیز طبقه‌بندی‌های ارائه شده از علوم در بازه زمانی خاصی از دوره اسلامی را بررسی و تحلیل کرده‌اند (رفیعی علامه، 1373؛ شریعت‌پناهی، 1393؛ بیاتی و خندق‌آبادی، 1396؛ مستقیمی، 1387؛ محقق، 1370؛ کیانی‌فرید، 1390؛ طاهری، 1394). در پژوهش‌های انجام شده در این زمینه تنها محدوده زمانی و تعداد معدودی از دانشمندان این دوره بررسی شده است. بنابراین، در این پژوهش تلاش شده است که طرحی کلی از طبقه‌بندی‌های اندیشمندان دوره اسلامی، ویژگی‌های بارز هر طبقه‌بندی و رویکرد و جهان‌بینی این دانشمندان در خصوص تقسیم‌بندی‌هایی که ارائه کرده‌اند، به دست داده شود. توصیف

¹ De Callatay

² ASHRAF

هر دانشمند از علوم گوناگون، حکایت از آراء و اندیشه‌های مکاتب مختلف در دوره اسلامی (مکاتب مشائی، اشراقی، دیوانی، عرفانی، و...) دارد.

طبقه‌بندی علوم در دوره اسلامی

اهمیت طبقه‌بندی علوم در این دوره، از صدر اسلام مورد تأکید و توجه بوده است. احادیث و روایات بسیاری مبنی بر طبقه‌بندی علوم وجود دارد که نشان‌دهنده توجه پیامبران و ائمه به اهمیت این موضوع بوده است. در ادامه، به ذکر نمونه‌هایی از این روایات در خصوص تقسیم‌بندی علوم پرداخته می‌شود.

1. پیامبر اسلام (ص) علم را بر دو گونه دانسته است: دانش ادیان و دانش ابدان (العلم علمان: علم الادیان و علم الابدان).

2. امام علی (ع) علم را به دو دسته دیگر تقسیم کرده است: «العلم علمان: مطبوع و مسموع و لاینفع المسموع اذا لم یکن المطبوع». 1- علم فطری 2- علمی که شنیدنی است. اگر علم فطری نباشد؛ علم شنیدنی بی‌فایده است.

3. امام علی (ع) به اعتباری دیگر، علوم را به چهار دسته تقسیم کرده است: «العلوم اربعة: الفقه للادیان و الطب للابدان و النحو للسان و النجوم لمعرفة الازمان». 1- علم فقه برای دین 2- علم طب، برای امراض بدن 3- علم نحو، برای مصونیت زبان از خطا 4- علم نجوم برای شناخت زمان (علامه مجلسی، 1403ق، نقل در کریمی زنجانی اصل، 1378).

4. امام علی (ع) در نگاهی دیگر، به اعتبار مجازبودن یا منهی‌بودن، علم را به دو بخش تقسیم کرده است: «العلم علمان: علم لا یسع الناس الا النظر فیه و هو صبغه الاسلام و علم یسع الناس ترک النظر فیه و هو قدره الله عزوجل». دانشی که مردم موظفند در آن اندیشه کنند و آن دین اسلام است و دانشی که مردم مجازند در آن اندیشه نکنند و آن قدرت خداوند است (کریمی زنجانی اصل، 1378).

از اواسط قرن دوم تاکنون طبقه‌بندی‌های مختلفی از علوم ارائه شده است. شایان ذکر است که از چگونگی طبقه‌بندی علوم از دیدگاه تعدادی از نویسندگان این دوره اطلاعاتی یافت نشد که در ادامه به نام این نویسندگان و اثری که در آن به طبقه‌بندی علوم پرداخته‌اند، اشاره می‌شود:

- Ø طبقات‌العلم فی کل فن از ابوالمظفر ابیوردی (متوفی 507ق)؛
- Ø مجمع‌العلوم از نسفی سمرقندی (متوفی 537ق)؛
- Ø جامع‌الفنون و سلوه‌المحزون از ابن شیبب حرانی حلبی (متوفی 695ق)؛
- Ø فهرست‌العلوم از محمد عجمی (متوفی 1055ق)؛

- Ø النموذج العلوم از خلیفه سلطان مرعشی (متوفی 1064ق)؛
- Ø خلاصه العلوم از مظفر علیشاه کرمانی (متوفی 1215ق)؛
- Ø مجموعه العلوم از محمد کاظم خراسانی (متوفی اواخر قرن سیزدهم)؛
- Ø ابواب العلوم از محمد هادی تهرانی (متوفی 1312ق) (رفیعی، 1378).

در جدول 1، به معرفی دانشمندان دوره اسلامی، دیدگاه آنها درخصوص طبقه‌بندی علوم و جهان‌بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه‌بندی آنها، به‌طور خلاصه پرداخته می‌شود.¹

جدول 1. طبقه‌بندی علوم از دیدگاه اندیشمندان دوره اسلامی

نام دانشمند	سال تولد و وفات	نام منبع یا کتاب	برش اولیه طبقه‌بندی یا علم اول یا غالب	تعداد علوم در برش بعدی	جهان‌بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه‌بندی	منبع
خلیل‌بن احمد بن عمرو بن قیّم فراهیدی اژدی	۹۶ یا ۱۰۰ هـ - بین ۱۶۰ تا ۱۷۵ ق	-	علم لغت، علم عروض، موسیقی، علائم حروف، قواعد ریاضی، قواعد صرف و نحو	-	آثار خلیل از تشیع وی حکایت دارد و آرای کلامی او برگرفته از تعالیم امام جعفر صادق	بیانی و خندق‌آبادی (۱۳۹۶)؛ ربانی (۱۳۹۵)
جابر بن حیان	۱۰۳-۱۹۹ ق	الحدود	علوم دینی، علوم دنیوی	۴ علم	دارای رویکرد قرآنی، باطن‌گرایی، نظام سلسله‌مراتبی از کل به جزء بدون تأثیرات یونانی و تأکید بر محوریت علم کیمیا	خزائیلی (۱۳۹۱)
ابن مقفع	۱۰۲-۱۳۸ ق	المنطق	حکمت علمی، حکمت عملی	۳ علم	متأثر از طبقه‌بندی ارسطو و تحت تأثیر حکمت خسروانی (ایرانی) و تفسیرهای نوافلاطونی	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
حبیب ابن بهریز	۱۸۴-۲۴۶ ق	حدود المنطق	فلسفه علمی، فلسفه عملی	۹ علم	از نظر او تزیین حیات نفس در دو جنبه علمی و عملی است.	کیانی فرید (۱۳۹۰)
ابویوسف یعقوب بن اسحاق کندی	۲۵۲-۱۸۵ ق	کمیة کتب ارسطو طاليس و ما يحتاج الیه فی تحصیل الفلسفه	منطقیات، طبیعیات، ریاضیات، الهیات و علم اخلاق	۸ علم	متأثر از تفکرات ارسطو و انتقال‌دهنده افکار و طرح طبقه‌بندی ارسطو	کدیور (۱۳۸۷)
ابوحیان توحیدی	بین ۳۱۰ تا ۳۲۰-اواخر ۴۰۰ ق	رساله فی العلوم	علوم عقلی و علوم اسلامی	۹ علم	متأثر از اندیشه فارابی	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ابوزید احمد بن سهل بلخی	۲۳۴-۳۲۲ ق	اقسام العلوم	منطقیات، طبیعیات، ریاضیات، الهیات و علم اخلاق	-	الگوی رده بندی ارسطویی دانش‌ها را از کندی اخذ کرده و به قلم خویش آن را باز آراسته است.	رشاد (۱۳۹۵)
شیعا ابن فریغون	وفات ۳۴۴ ق	جوامع العلوم	علوم کتابت و درباری، علوم فلسفه و مذهب	۳ علم	تقسیم بندی علوم زمان خود به شکل ساختار درختی (تشجیر) و تأکید بر علوم کتابت و دیوانی	محقق (۱۳۷۰)؛ خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
فارابی	۲۵۸-۳۳۹ ق	احصاء العلوم	فلسفه نظری و فلسفه عملی	۶ علم	با طرح اندیشه‌های فلسفی و تلاش برای نزدیکی میان دین و فلسفه	بکار (۱۳۸۱)

¹ این جدول، اقتباس از جدولی است که در مقاله فدایی (1390) با عنوان «مبانی تقسیم‌بندی علوم و مقایسه تقسیم‌بندی علوم توسط فلفشندهی و ابن‌اکفانی» تعداد معدودی از دانشمندان دوره اسلامی ذکر شده است که البته در پژوهش حاضر تغییراتی در آن ایجاد و تکمیل شده است.

نام دانشمند	سال تولد و وفات	نام منبع یا کتاب	برش اولیه طبقه بندی یا علم اول یا غالب	تعداد علوم در برش بعدی	جهان بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه بندی	منبع
					به دنبال سلسله مراتب علوم و اصل وحدانیت خداوند است.	
		التنبیه علی سبیل السعاده	علوم نظری و علوم عملی	۳ علم	منطق ابزار فلسفه است که به وسیله آن ذهن از خطای در فکر مصون می ماند.	
حکیم ابوالفتح عمر خیام	۳۵۰-۵۱۷ق	رساله در علم کلیات وجود	متکلمان، فیلسوفان، اسماعیلیان، و صوفیان	-	محور اصلی بحث، تبیین سلسله مراتب وجود و چگونگی پیدایش آن	اکرمی (۱۳۸۹)؛ هاشمی پور (۱۳۸۰)
ابن ندیم	وفات ۳۸۰ یا ۳۸۵	الفهرست	علوم اسلامی و علوم اوایل	۱۰ علم	تحت تأثیر کتاب جوامع العلوم ابن فریغون	کیانی فرید (۱۳۹۰)
اخوان الصفا	۳۷۵-۳۵۰ق	رسائل اخوان الصفا	صنایع علوم نظری و صنایع علوم عملی	۳ علم	مبنای این تقسیم بندی مصلحت دنیا و آخرت و از سوی دیگر، بر مبنای وحی (شرع) و عقل است.	اکرمی (۱۳۸۹)
محمد بن یوسف ابوالحسن عامری	وفات ۳۸۱ق	الاعلام همناقب الاسلام	علوم دینی و علوم فلسفی	۶ علم	مبنای تقسیم علوم تفوق و وحدت میان عقل و وحی است.	کیانی فرید (۱۳۹۰)؛ خزائلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ابوعبدالله خوارزمی	وفات ۳۸۷ ق	مفاتیح العلوم	علوم شرعی و ادبی و علوم مردم غیر عرب	۴ علم	مبنای تقسیم علوم عربی و شرعی بودن یا غیرعربی و غیرشرعی بودن علوم	اکرمی (۱۳۸۹)
ابوسهل جرجانی	وفات ۳۹۰ یا ۴۰۱ ق	رساله اصناف العلوم الحکمیة	علوم کلی (علم الهی و علم طبیعی) و علوم جزئی	۱۸ علم	ضمن آشنایی با روش ارسطو، از منطری متفاوت به طبقه بندی علوم پرداخته است.	کیانی فرید (۱۳۹۰)
ابن مسکویه	۳۲۵-۴۲۱ تا ق	ترتیب السعادات و منازل العلوم	حکمت نظری و حکمت عملی	۴ علم	متأثر از اندیشه و آثار ارسطو	خزائلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
شهمردان بن ابی الخیر	تولد ۴۲۰-۴۲۵	نزهد نامه علایی	فلسفه نظری	۳ علم	تأکید بر علوم طبیعی و بی توجهی به علوم فلسفی و شاخه های فرعی آن	خزائلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
شمس الدین محمد بن امین الدین ایوب دنیسری	-	نوادر التبادر لتحفه البهادر	فلسفه نظری، علوم طبیعی و علوم ریاضی	۱۵ علم	متأثر از مشائیان به ویژه ابن سینا	خزائلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
نظامی عروضی سمرقندی	قبل از سال ۵۰۰ ق تا حدود سال ۵۵۰ ق	مجمع النوادر (چهار مقاله)	علم دبیری، شاعری، نجوم و طب	-	متأثر از ابن سینا و تأکید بر علوم عملی و کاربردی	خزائلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
محمد فاضل مسکینی سمرقندی	-	جواهر العلوم همایونی	علوم ادبی، تاریخ، حکمت عملی و علوم دیوانی، علوم طبیعی، علوم دینی و مذهبی، علوم تصوف، علوم ریاضی	۱۲۰ علم	توجه ویژه به علم تصوف	خزائلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ابن سینا	۳۷۰-۴۲۸ ق	رساله اقسام علوم الحکمیة	علوم طبیعی، علم ریاضی، علم الهی، حکمت عملی، علم منطق	۴۹ علم	متأثر از تقسیم بندی ارسطو	کدیور (۱۳۸۷)
		شفا	فلسفه نظری و فلسفه عملی	۳ علم	هدف فلسفه این است که انسان را بر حقایق اشیا آگاه کند و اشیا موجوداتی هستند یا در حوزه اختیار ما نیست یا هست.	
		دانشنامه علانی	حکمت نظری و حکمت	۶ علم	بر علم چگونگی شرایع و چگونگی	

نام دانشمند	سال تولد و وفات	نام منبع یا کتاب	برش اولیه طبقه بندی یا علم اول یا غالب	تعداد علوم در برش بعدی	جهان بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه بندی	منبع
			عملی		سیاسات تأکید می‌کند.	
		عیون الحکمه	حکمت نظری و حکمت عملی	۶ علم	مبادی مطلق حکمت مستفاد از دین و شریعت الهی هستند.	
		حکمت مشرقیه	علوم نظری و علوم عملی	۸ علم	برترین علم، علم الهی و تأکید کمتر بر علوم عملی	
بهمنیاربن مرزبان	وفات ۴۵۸ ق	التحصیل	منطق، الهی و طبیعی	-	استفاده از روش ابن سینا در دانشنامه علائی. بی‌توجهی به حکمت عملی در تقسیم بندی خود	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
		آثار خود	علوم انسانی، طبیعی و ریاضی	-	رویکرد دینی و مذهبی و اختصاص جایگاه ویژه به علوم انسانی	
ابوریحان بیرونی	۳۶۲-۴۴۰ هـ ق	فی فهرسه کتب الرازی	طب، طبیعیات، منطق، ریاضیات و نجوم، تفسیر و تلخیص کتب فلسفی و طبی دیگران، علوم فلسفی و تخمینی، مافوق‌الطبیعه، الهیات، کیمیا، کفریات و فنون مختلف	۱۸۴ عنوان	طبقه بندی آثار رازی	محقق (۱۳۷۰): اشرفی خیرآبادی (۱۳۸۷): ابوریحان بیرونی (۱۳۷۱)
		رساله التقریب لحد المنطق	علم قرآن، علم حدیث، علم مذاهب، علم فتوا (فقه)، علم منطق، علم نحو، علم لغت، علم شعر، علم خبر (تاریخ)، علم طب، علم هندسه و علم نجوم	-	تأکید بر علم منطق و بی‌توجهی به علوم طبیعی	
ابن حزم اندلسی	۳۸۴-۴۵۶ ق	مراتب العلوم	علم شریعت، علم اخبار (تاریخ)، علم لغت، علم نجوم، علم حساب، علم پزشکی و علم فلسفه	۸ علم	از تقسیم بندی دوتایی فراتر رفته و تأکید بر وابستگی همه علوم به هم	کیانی فرید (۱۳۹۰): خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ابوالعباس لوکری	وفات پس از ۵۰۳ ق	بیان الحق بضمن الصدق	علوم حکمی و غیر حکمی	۴ علم	متکی بر سنت ارسطویی و متأثر از اندیشه های فلسفه مشاء به ویژه ابن سینا و بهمنیار	محقق (۱۳۷۰): خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
محمد غزالی	۴۵۰-۵۰۵ ق	احیاء العلوم الدین؛ رساله اللدنیه	علوم عقلی و علوم شرعی؛ علوم حصولی و علوم حضوری؛ علوم واجب عینی و علوم واجب کفایی؛ علوم نظری و علوم عملی	۶ علم	رویکردی عارفانه	بکار (۱۳۸۱)
محمدبن محمودبن احمد طوسی	۵۷۲-۵۹۰ ق	عجائب المخلوقات	علوم طبیعی	۸ علم	تأکید بر علوم طبیعی؛ مطالب بیشتر جنبه سرگرمی و تفنن داشته و از رویکرد علمی و مستند دور شده	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ابوبکر مطهر جمالی	تولد حدود ۵۷۸ ق	فرخ نامه	علوم طبیعی	۱۳ علم	تأکید بر علوم طبیعی و بی‌توجهی به مباحث کلی فلسفه	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
سراج الدین ارموی	۵۹۴-۶۸۲ ق	لطائف الحکمه	حکمت نظری (علوم دینی) و حکمت عملی	۵ علم	دارای نگرش دینی؛ تأکید بر علوم دینی و بی‌توجهی به علوم طبیعی و فلسفی	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ابوعلی	-	الرساله الشرفیه	علوم مفید در دنیا، ابزار	۱۳ علم	متأثر از سنت فارابی و اسماعیلیان	جلالی (۱۳۹۴):

نام دانشمند	سال تولد و وفات	نام منبع یا کتاب	برش اولیه طبقه بندی یا علم اول یا غالب	تعداد علوم در برش بعدی	جهان بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه بندی	منبع
سلماسی		فی تقاسیم العلوم الیقینه	تحصیل علوم نافع، معین بر تحصیل علم نافع، مضر بر بعضی از مردم، مضر بر همه مردم، نه مفید و نه مضر، علم خاص دنیا و علم خاص آخرت			خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
فخرالدین رازی	تولد ۵۴۳ یا ۶۰۶-۵۴۴ ق	جامع العلوم یا جامع ستینی (شصتگانه)	علوم نقلی و علوم عقلی	۱۱ علم	دارای رویکردی کلامی و برگرفته از سنت ارسطویی و رعایت اصل سلسله مراتب علوم	خزائیلی، منتظرالقائم، و میرجعفری (۱۳۹۱)
محمدبن محمود آملی	وفات ۷۵۳ ق	نفائس الفنون فی عرائس العیون	علوم اوایل و علوم اواخر	۹ علم	به شیوه نویسندگان کتب علمی قرن هفتم و هشتم، نظیر خواجه نصیرالدین طوسی و قطب الدین شیرازی	اکرمی (۱۳۸۹)
قطب الدین شیرازی	۷۱۰-۶۳۴ ق	دره التاج	علوم حکمی یا علوم نظری، علوم غیرحکمی یا علوم عملی	۳ علم	متأثر از طبقه بندی ابن سینا، سهروردی، غزالی و فخرالدین رازی	بکار (۱۳۸۱)
حمدالله مستوفی	۷۵۰-۶۸۰ ق	نزهة القلوب	علوم طبیعی، تاریخ، جغرافیا، و علوم اخلاق	۶ علم	دارای رویکردی مستند و علمی و در پاره‌ای از موارد متأثر از طبقه بندی ارسطو؛ تأکید بر تاریخ و اخلاق	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ناصرالدین بیضاوی	وفات ۶۸۵ تا ۶۹۱ ق	رساله فی موضوعات العلوم و تعاریفها	ادبیات، نوامیس، طبیعی، هندسه، هیئت، موسیقی و اخلاق و حساب	۴۲ علم	نگرش دینی و شرعی	سلیمان (۱۳۹۳)
زین الدین عمر بن سهلان	وفات ۵۴۰ ق	تبصره و دو رساله دیگر در منطق	علم منطق، علم طبیعی، و علم الهی	۸ علم	ابن سهلان این کتاب را از روی کتاب بصائر خود و کتاب‌های ابن سینا نگاشته است	کیانی فرید (۱۳۹۰)؛ خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
شهرزوری	وفات ۶۸۷ ق	رساله تقاسیم العلوم از مجموع رسائل الشجره الاهیة	حکمت نظری و حکمت عملی	۶ علم	متأثر از مکتب مشائی به ویژه ابن سینا	کیانی فرید (۱۳۹۰)
بابا افضل کاشانی	وفات ۶۱۰ ق	-	علم دنیوی، علم اندیشه، و علم اخروی	۳ علم	رویکردی متفاوت از دیگر فلاسفه؛ تقسیم بندی علوم بر اساس تمایز دنیا و آخرت	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
خواجه نصیرالدین طوسی	۶۷۲-۵۹۸ ق	اخلاق ناصری اقسام الحکمه	حکمت نظری و حکمت عملی	۶ علم	متأثر از فلسفه مشاء و متکی بر سنت ارسطویی	سلیمان (۱۳۹۳)؛ خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
ابن رشد	۵۸۰-۵۲۰ ق	جمهوری افلاطون	حکمت نظری و عملی	۶ علم	مبنای قرارداد طبقه بندی ارسطو؛ بنیادگذاری دانش سیاسی	بیلگری و برزگر (۱۳۹۴)
اسماعیل بن محمدریزی	-	حیات النفوس	حکمت نظری و حکمت عملی	۶ علم	متأثر از طبقه بندی ابن سینا و مکتب مشاء و مکتب اشراق	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
نویری	۶۷۷-۷۳۳ هـ ق	نهایه الارب فی فنون الادب	علوم طبیعی، علوم انسانی، حیوان صامت، گیاهان، و تاریخ	۲۵ علم	دیدگاه‌های فقهی	نوروزی (۱۳۸۳)
شمس الدین آملی	وفات ۷۵۳ ق	نفائس الفنون فی عرائس	علوم اوائل و علوم اواخر	۸ علم	مبنای تقسیم بندی، کاربرد و فواید آن در جامعه اسلامی؛	خزائیلی و منتظرالقائم، و

نام دانشمند	سال تولد و وفات	نام منبع یا کتاب	برش اولیه طبقه بندی یا علم اول یا غالب	تعداد علوم در برش بعدی	جهان بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه بندی	منبع
		العیون			تأکید بر حکمت عملی	میرجعفری (۱۳۹۱): کیانی فرید (۱۳۹۰)
ابن اکفانی سنجری	وفات ۷۴۹ ق	ارشاد القاصد الی اسنی المقاصد	مقصود لذاته (علوم حکمی) و غیر مقصود لذاته (علوم غیر حکمی)	۴ علم	رویگرد اخلاقی و در پرتو حکمت اشراق	کیانی فرید (۱۳۹۰)
ابوبکر بن خسر والستاد	۶۷۷-۷۳۳ ق	رساله مونس نامه	حروف معجم، اصول نحو، مسائل نحوی از قرآن، مسائل اصول از قرآن، عقد قرآن از حروف و کلمات، لغت، فقه، بیرون آمدن اندیشه پنهان، حساب، قول و عمل	۵۰ مسئله	روش پرسش و پاسخ و در میان کتب تقسیم علم به یوایت العلوم و دراری النجوم نزدیک است؛ تأکید بر علوم قرآنی و ادبی	روحی دل (۱۳۷۸)
یوسف بن ابی بکر سکاکی	۵۴۴-۶۲۴ ق	مفتاح العلوم	علم صرف، علم نحو و علم معانی و بیان	۱۲ علم	تأکید بر علوم بلاغت و بدیع	اسمیت ^۱ (۱۳۷۳)
سیدحیدر آملی	۷۱۹ یا ۷۲۰-۷۹۴ ق	جامع الاسرار	علوم رسمی اکتسابی و علوم ارثی الهی	۲ علم	رویگرد نوافلاطونی گری اسلامی؛ به کارگیری قاعده اشرفیت	بیاتی و خندق آبادی (۱۳۹۶)
ابن خلدون	۷۳۲-۸۰۸ ق	مقدمه ابن خلدون	علوم عقلی و علوم نقلی	۹ علم	در تقابل با رویکرد سایر دانشمندان؛ تأسیس علم جدید عمران	حسینی (۱۳۹۰): اکرمی (۱۳۸۹)
قلقشندی	۷۵۶-۸۲۱ ق	صبح الاعشی فی صناعه الانشاء	علم ادب و ادبیات، علوم شرعی، علوم طبیعی، علم هندسه، علم هیات و علم عدد	۵۱ علم	تحت تأثیر تقسیم بندی ابن اکفانی	فدایی (۱۳۹۰)
علی بن محمد جرجانی	۷۴۰-۸۱۶ ق	التعریفات	علوم عقلی و نقلی	۱۲ علم	اندیشه کلامی و عرفانی	جرجانی و ابن عربی (۱۳۷۰)
جلال الدین دوانی	۸۳۰-۹۰۸ ق	اخلاق جلالی	حکمت نظری و حکمت عملی	۶ علم	رویگرد اخلاقی در پرتو حکمت اشراق	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
فضل الله روزبهان خنجی اصفهانی	۸۶۰-۹۲۷ ق	سلوک الملوک	علوم شرعی و علوم فلسفی	۴ علم	در مخالفت با هر گونه فلسفه سیاسی و ایدئالیستی، به نقادی و طرد فلسفه پرداخته شده است.	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
حسین عقیلی رستمدراری	قرن دهم	ریاض الابرار	علوم واقعی و علوم غریبه (خرافی)	۴۲ علم	متأثر از اندیشه شیعه امامیه	خزائیلی و منتظرالقائم (۱۳۹۵)
کمال الدین حسین بن معین الدین میبیدی	وفات ۹۰۹ تا ۹۱۱ ق	شرح الهدایه الأثریه	حکمت عملی حکمت نظری	۶ علم	رویگرد مشائی و متکلمین	جوانمردی ادیب و محمدی (۱۳۹۶): کیانی فرید (۱۳۹۰)
سیوطی	۸۴۹-۹۱۱ ق	اتمام الدریه لقراء النقدیه	اصول دین، علم تفسیر، علم حدیث، اصول فقه، فرائض، نحو و صرف، خط، علم معانی، علم بیان، علم بدیع، پزشکی، تشریح، تصوف	-	اصول دین اشرف علوم است	محقق (۱۳۷۰)
طاش کبری زاده	۹۰۱-۹۶۸ ق	مفتاح السعاده و مصباح	علوم خطی، علوم مربوط به الفاظ، علوم ذهنی و	۲۷ علم	اشاره به چهار مرتبه اشیاء و وجود؛ وجود کتبی، لفظی، ذهنی و عینی؛	سجادی (۱۳۶۰): اکرمی (۱۳۸۹)

¹ Smith

منبع	جهان بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه بندی	تعداد علوم در برش بعدی	برش اولیه طبقه بندی یا علم اول یا غالب	نام منبع یا کتاب	سال تولد و وفات	نام دانشمند
	تقسیم علوم بر مبنای ۷ شجره بزرگ		آلی، علم متعلق به اعیان، علوم عملی، علوم شرعی، علوم باطن	السعاده فی الموضوعات العلوم		
لکزایی (۱۳۸۸)	براساس مکتب مشاء	۷ علم	حکمت عملی و نظری	شرح الهدایه الاثیریة	۱۰۵۰-۹۸۰ ق	ملاصدرا
	براساس حکمت اشراق	۳ علم	علوم دنیوی و اخروی	اکسیرالعارفین		
	براساس تقسیم غزالی	-	علوم مکاشفات و معاملات	کسر اصنام الجاهلیه		
	براساس حکمت متعالیه، عرشیه و قدسیه	۶ علم	حکمت متعالیه و حکمت عملی	المظاهر الالهیه		
کیانی فرید (۱۳۹۰)	مطالب خرافی بسیاری در تذکره انطاکی وجود دارد که نشانگر افول پزشکی در دوره اسلامی است.	۴ علم	تصور و تصدیق	تذکره اولی الالباب	۱۰۰۸-۹۵۰ ق	داوود انطاکی
		۴ علم	مقصود لذاته و مقصود لغيره			
		۱۲ علم	علم ادب و علم منطق			
		-	علم قراست، علم تعبیر، علم هیئت و علم منطق			
		-	استدلال با علم علوی بر علم علوی، استدلال با علم علوی بر علم سافل و استدلال با علم سافل بر علم سافل			
		۳ علم	علم یا به گونه ای است که در آن ذهن، ماده ذهنی را به کار می گیرد یا ذهن، ماده خارجی را به کار می گیرد.			
		۵۶ علم	مدار تقسیم علوم یا اذهان است یا زبان است یا ابدان است یا ادیان			
رستم پور ملکی و روحی دل (۱۳۷۵)	متأثر از دانشمندانی چون تفتازانی، غزالی، ابن سینا، قطب الدین شیرازی و فاضل کرمانی	۱۵ علم	شرعی و غیرشرعی	رساله در تقسیم بندی علوم و احوال دانشمندان نامدار	قرن ۱۱	سلطان محمود بن غلامعلی طبسی
کیانی فرید (۱۳۹۰)	استفاده از کتاب «الفهرست» ابن ندیم و همچنین کتاب «احصاء العلوم» فارابی	-	قدیم و حادث	کشف الطنون عن اسامی الکتب و الفنون	-۱۰۱۷ ق ۱۰۶۷ ق	حاجی خلیفه
		-	تصور و تصدیق			
		-	قسمی که در نفس ثابت می شود، قسمی که به واسطه حس ادراک می شود و قسمی که به واسطه قیاس دانسته می شود			
		-	علوم نظری و علوم عملی			
		-	علم آلی و غیرآلی			
		۲ علم	علوم حکمی و غیرحکمی			
		۲ علم	مقصود لذاته و مقصود لغيره			
		۲ علم	کتابت، عبارت، اذهان و اعیان			
فتح الهی (۱۳۸۸)	تأکید بر اهمیت رعایت مراتب در	۲۰۰ علم	ادبیات، شرعیات و	فهرس العلوم	-۱۰۰۷	فیض کاشانی

منبع	جهان‌بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه‌بندی	تعداد علوم در برش بعدی	برش اولیه طبقه‌بندی یا علم اول یا غالب	نام منبع یا کتاب	سال تولد و وفات	نام دانشمند
	فراگیری این علوم		فلسفیات		۱۰۹۱ ق	
سجادی (۱۳۶۰)	طبقه‌بندی براساس شرف و مرتبت علوم	۳ علم	علوم مدون و غیرمدون	کشف اصطلاحات الفنون	وفات ۱۱۵۸ ق	تهانوی
قنوجی (۱۳۸۷)	تقسیمات علوم عقلی و انقسام کلام به نظم و نثر از مقدمه ابن خلدون نقل شده است.	-	دسته‌بندی و شرح علوم مختلف به ترتیب الفبا	ایجد العلوم	۱۲۴۸- ۱۳۰۷ ق	صدیق بن حسن قنوجی
طالعی و همکاران (۱۳۹۲)	ابتدا طبقه‌بندی اخوان الصفاء و سپس طبقه‌بندی خود را آورده است و آنگاه فنون مربوط به ادبیات را جداگانه ذکر می‌کند.	۱۴ علم	شرعیات، حکمیات و ادبیات	ایضاح الادب	۱۲۴۸- ۱۳۵۰ ق	صدرالافضل تبریزی
لکزایی (۱۳۸۸)	براساس انسان‌شناسی ویژه وی و الهام از احادیث	۴ علم	علم نافع برای انسان و علم غیرنافع برای انسان	چهل حدیث	۱۲۸۱- ۱۳۶۸ هـ ش	امام خمینی
فتح‌الهی (۱۳۸۸)	متأثر از دیدگاه‌های فیض کاشانی در رساله فهرس العلوم و تهانوی در کشف اصطلاحات الفنون و شمس‌الدین آملی در نفائس الفنون فی عرائس العیون	۳۶ علم	علوم عقلی، ادبی و شرعی	کلیات معارف اسلامی	تولد ۱۳۰۵ هـ ش	سید علی مدرس موسوی
واعظی (۱۳۸۷)	تأکید بر ضرورت اسلامی‌کردن علوم و دستیابی به علوم طبیعی و انسانی دینی	-	علوم الهی، علوم الحادی، علوم سکولار و بی‌طرف	منزلت عقل در هندسه معرفت دینی	تولد ۱۳۱۲ هـ ش	آیت‌الله جوادی آملی
هلالی و زمانی نصر (۱۳۸۷): (۱۳۸۴)	ریشه علوم جدید در علوم سنتی است، منتهی در بعد معرفت‌شناختی و روشی دچار تحول شده است؛ فلسفه را شریف‌ترین علوم می‌داند؛ تأکید بر ایجاد دانش بومی.	۵ علم	علوم سنتی و علوم جدید	-	تولد ۱۳۱۲ هـ ش	حسین نصر
فدایی عراقی (۱۳۸۰)	این طرح بر دو اصل رابطه سلسله‌مراتبی و نظریه دودویی استوار است که ملهم از یکی از آیات شریفه قرآن است.	۴ علم	علوم انسانی، علوم طبیعی	طرحی نو در طبقه‌بندی علوم و رده‌بندی کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی	تولد ۱۳۲۴ هـ ش	غلامرضا فدایی عراقی
رشاد (۱۳۹۵)	طبقه‌بندی علوم از فروع مبحث «هویت‌شناسی» علم و مبتنی بر مسئله «ملاک وحدت و تمایز علوم» است.	۳۴ علم	خداشناسی، روان‌شناسی، حقوق خانواده و اخلاق خانواده، جامعه‌شناسی، سیاست‌شناسی، بین‌الملل‌شناسی، زیست‌بوم‌شناسی، علم‌شناسی، مدیریت‌شناسی منابع، جرم‌شناسی، امنیت‌شناسی	-	تولد ۱۳۳۵ هـ ش	علی‌اکبر رشاد
مقدم (۱۳۷۳)	الهام از معارف قرآنی و بر اساس تجارب، مطالعه و پژوهش در کتابخانه	تقسیم هر کدام از موضوعات کلی به ۱۲۰ موضوع	۱۲۰ موضوع کلی	درآمدی بر رده‌بندی علوم "طبقه‌بندی کتب"	تولد ۱۳۴۱ هـ ش	محمدباقر مقدم

منبع	جهان‌بینی و پارادایم یا سامانه فکری حاکم بر طبقه‌بندی	تعداد علوم در برش بعدی	برش اولیه طبقه‌بندی یا علم اول یا غالب	نام منبع یا کتاب	سال تولد و وفات	نام دانشمند
		کلی دیگر				
خسروپناه (۱۳۹۴)	با استناد به امام صادق (ع) معیاری برای طبقه‌بندی علوم عرضه می‌کند. مطابق با این معیار، علوم عبادی و اعتقادی از رابطه انسان با ذات، صفات و افعال الهی؛ علوم اخلاقی و رفتاری از رابطه انسان با خود؛ علوم اجتماعی از رابطه انسان با دیگران؛ علوم طبیعی از رابطه انسان با طبیعت به‌دست می‌آیند.	- ۳ علم	طبقه‌بندی براساس علوم موجود و محقق؛ و تعامل انسان با خود، جامعه، طبیعت و خدا علوم مرتبه اول و علوم مرتبه دوم	در جستجوی علوم انسانی اسلامی	تولد ۱۳۴۵ هـ ش	عبدالحسین خسروپناه
واسطی (۱۳۹۴)	براساس آیات قرآن و روایات	۲۸ علم	محور ارتباط با ماوراء محور ارتباط با خود ارتباط با هم‌نوع ارتباط با جهان و محیط	راهنمای تحقیق: با اقتباس از نگرش اسلام به علم و هستی	تولد ۱۳۴۷ هـ ش	عبدالحمید واسطی

طبقه‌بندی علم در تاریخ تمدن اسلامی، یک حرکت علمی مهم و تعیین‌کننده محسوب می‌شود. از اواسط قرن دوم تاکنون، طبقه‌بندی‌های مختلفی از علوم ارائه شده است. اندیشمندان دوره اسلامی شیوه‌های پیشینیان را مبنای رده‌بندی خود قرار دادند؛ و هم‌راستا با آن نیز، علوم جدیدی مانند علوم شرعی و نقلی را شناسایی کردند و به آنها افزودند. به این ترتیب، در کنار شناسایی علوم جدید در طول زمان، علوم مختلف نیز به شاخه‌های مختلفی تقسیم شدند، همین روند به رشد و توسعه علوم انجامید.

مطالعات درخصوص تقسیم‌بندی‌های ارائه شده از علوم، در دوره اسلامی نشان می‌دهد که نخستین تلاش جدی مسلمانان برای طبقه‌بندی علوم، از قرن سوم با کار کندی آغاز شد. در ابتدا، مبنای طبقه‌بندی علوم در اسلام همان تقسیم ارسطویی بود (سجادی، ۱۳۶۰). مطالعات نشان می‌دهد که فلاسفه (مانند جابر بن حیان در کتاب الحدود و ابوحنیف توحیدی در کتاب رساله فی‌العلوم) نخستین گروهی بودند که به طبقه‌بندی علم پرداختند. طرح طبقه‌بندی فارابی، گامی اساسی در زمینه طبقه‌بندی علم در دوره اسلامی به‌شمار می‌رود. به‌دنبال وی سایر دانشمندان این دوره نیز در تکمیل و توسعه طبقه‌بندی علوم نقش مهمی داشتند. به این ترتیب علوم در طی زمان گسترش یافتند.

مطالعه متون مختلف نشان می‌دهد در دوره اسلامی، روش‌های متعددی برای دسته‌بندی علوم وجود داشته است. این روش‌ها تابع نوع نگرش و جهان‌بینی خاص هر دانشمند، موقعیت علوم و شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه اسلامی بوده است. ولایتی (۱۳۸۴) به تعدادی از این روش‌ها اشاره می‌کند:

در روش اول، علوم به نظری و عملی تقسیم می‌شوند، بدون آنکه کیفیت و چگونگی انجام علوم عملی مطرح باشد. در علوم نظری که می‌توان به آن «حکمت نظری» نیز گفت، تنها اصل شناخت و معرفت مطرح است و موضوع بحث، وجود و وضعیت تعلق آن به ماده است. این علوم به سه قسمت تقسیم می‌شوند: علم الهی (علم اعلی) که مخصوص امور مجرد از ماده است. علم حساب و ریاضی (علم اوسط) که بحث آن علوم تماماً ذهنی و مجرد از ماده است. علم طبیعی (علم ادنی) که به امور متعلق به ماده، چه در صورت ذهن و چه در خارج از آن، می‌پردازد. علوم عملی نیز سه دسته‌اند: «علم اخلاق» مربوط به زندگی شخص، «علم تدبیر منزل» مربوط به خانواده و «علم سیاست» مربوط به مسائل جامعه است. این طبقه‌بندی متأثر از فلسفه یونان، به‌ویژه ارسطو انجام شده است.

در روش دوم، علوم برحسب ارتباط مستقیم با هدف اصلی، یعنی استفاده از علوم و دانش‌های مختلف برای رسیدن به هدفی معین، بررسی می‌شوند. به‌طور مثال، در حکمت نظری یا علوم شرعی، شناخت و معرفت اصل هستند و دیگر علوم مانند صرف و نحو برای فهم مطالب به‌کار می‌روند.

در روش سوم، دانش‌ها به «علوم اسلامی» و «غیراسلامی» تقسیم می‌شوند. علوم اسلامی، علوم هستند که به‌طور خالص از تفکر مسلمانان برخاسته‌اند و علوم غیراسلامی نیز علوم هستند که اصل آنها از تمدن‌های دیگر به اسلام رسیده و مسلمانان آنها را بسط داده، ساخته و پرداخته‌اند.

در روش چهارم، دانش‌ها به «علوم شرعی» و «غیرشرعی» تقسیم می‌شود. علوم شرعی آن دسته علوم هستند که از پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) به ما رسیده‌اند و شامل اصول و فروع و مقدمات و متممات می‌شوند. علوم غیرشرعی نیز علوم عقلی محض مانند ریاضیات هستند.

در روش پنجم، علوم به «عقلی» و «نقلی» تقسیم می‌شوند. مقصود از علوم عقلی همان حکمت، کلام و فلسفه و علوم نقلی نیز امور شرعی و دانسته‌های معرفتی مربوط به دانش‌های مختلف چون نجوم و پزشکی است (ولایتی، 1384).

در دوره اسلامی، تقسیم‌بندی علوم براساس ملاک‌های مختلفی انجام شده است که این ملاک‌ها عبارت‌اند از: 1. عموم و خصوص که بعضی از آن به اصل و فرع تعبیر کرده‌اند، یعنی از موضوعات عام به خاص رفتن یا برعکس، از موضوعات خاص به عام رفتن.

2. ملاک دیگر، توقف یا اناطه است که براساس آن تعلیم و تعلم برخی علوم موقوف بر آگاهی دانش‌های دیگر است (طاهری عراقی، 1376).

3. رویکرد دیگری که در طبقه‌بندی علوم وجود داشته، اشرفیت است، بدین معنا که ترتیب علوم برحسب اشرفیت و افضلیت آنهاست (تهانوی، 1996م، نقل در خزائیلی و منتظرالقائم، 1395).

مروری بر مطالعات انجام شده در زمینه طبقه‌بندی‌های مختلف در دوره اسلامی نشان می‌دهد که بیشتر طبقه‌بندی‌های انجام شده از علوم در این دوره، از عام به خاص انجام شده است؛ در هر تقسیم‌بندی ابتدا کلیات و سپس موضوعات خاص تر ذکر شده و در پاره‌ای از موارد این موضوعات نیز به مفاهیم جزئی‌تری تقسیم شده‌اند. بیشتر دانشمندان مسلمان، مابعدالطبیعه (علوم الهی) را ارجح علوم می‌دانستند. به‌طور کلی، می‌توان گفت که جامعه علمی امروز برای طراحی یک نقشه علمی و یک نظام جامع علمی، به سازماندهی و نظم‌دهی به علوم نیاز دارد. طبقه‌بندی علوم با تعیین سلسله‌مراتب علوم و روابط میان آنها می‌تواند به شناسایی اولویت‌های آموزشی و اولویت‌های پژوهشی منجر شود و به تعیین روابط میان رشته‌ای کمک کند.

مآخذ

- اسمیت، ویلیام (1373، مرداد و شهریور). نخستین آثار فارسی در بلاغت (محمود حسن آبادی، مترجم). کیهان اندیشه، 152-169.
- اشرفی خیرآبادی، حمید (1387، شهریور). مردم‌شناسی در آثار ابوریحان بیرونی (با تأکید بر کتاب فی تحقیق ماللهند). کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، 80-89.
- اکرمی، ایوب (1389). بررسی تطبیقی طبقه‌بندی‌های علوم در تمدن اسلامی. معرفت، 19 (4)، 71-87.
- امیری، مهدی (1393). بررسی مقایسه‌ای تقسیم‌بندی علوم از منظر ارسطو، فارابی، اخوان الصفا و ابن سینا. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز.
- بکار، عثمان (1381). طبقه‌بندی علوم از نظر حکمای مسلمان (جواد قاسمی، مترجم). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- بیاتی، ابوالحسن؛ خندق‌آبادی، مجتبی (1396). گزارشی از مدل‌های طبقه‌بندی علوم. مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام، 4 (11)، 21-34.
- ابوریحان بیرونی، محمدبن احمد (1371). فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی (مهدی محقق، مترجم). تهران: دانشگاه تهران.
- بیلگری، احمد؛ برزگر، ابراهیم (1394). ابن‌رشد و دانش سیاسی. سیاست متعالیه، 3 (11)، 27-46.
- جرجانی، علی‌بن محمد؛ ابن‌عربی، محمدبن علی (1370). کتاب التعریفات. تهران: ناصرخسرو.
- جلالی، غلامرضا (1394). پارادایم نوین تقسیم علوم در ایران. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، 1 (5)، 203-220.
- جوانمردی ادیب، علیرضا؛ محمدی، مقصود (1396). قاضی کمال‌الدین حسین بن معین‌الدین میبیدی: زندگی، شخصیت، دیدگاه‌ها. تاریخ فلسفه، 7 (4)، 145-184.
- حسینی، سیدعقیل (1390، آذر و دی). علم اجتماعی در تقسیم‌بندی علوم حکمای مسلمان. سوره، 179-183.
- خزائیلی نجف‌آبادی، محمدباقر (1391). جابرین حیان و طبقه‌بندی علوم. تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، 3 (8)، 73-82.
- خزائیلی، محمدباقر؛ منتظرالقائم، اصغر (1395). نقد و بررسی طبقه‌بندی علوم در تمدن اسلامی با تأکید بر نقش ایرانیان (قرن‌های سوم تا یازدهم هجری). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ دانشگاه اصفهان.

- خزائیلی، محمدباقر؛ منتظرالقائم، اصغر؛ و میرجعفری، حسین (1391). بررسی مقایسه‌ای طبقه‌بندی علوم از دیدگاه فخرالدین رازی و شمس‌الدین آملی. *مطالعات تاریخ اسلام*، 4 (13)، 37-65.
- میرجعفری، حسین؛ منتظرالقائم، اصغر؛ و خزائیلی، محمدباقر (1390). کتاب جوامع‌العلوم و طبقه‌بندی علم. پژوهش‌نامه تاریخ، 6 (22)، 175-192.
- خسروپناه، عبدالحسین (1394). *در جستجوی علوم انسانی اسلامی*. قم: دفتر نشر معارف.
- ربانی، جعفر (1395). *زندگی‌نامه‌ی خلیل فراهیدی*. در گلشن ابرار، (ج 5، ص 9-21). قم: پژوهشکده علمی - کاربردی باقرالعلوم.
- رستم‌پور ملکی، رقیه؛ روحی‌دل، الهه (1375). رساله در تقسیم‌بندی علوم و احوال دانشمندان نامدار مولانا سلطان محمودبن غلامعلی طبسی. *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*، 30 (25)، 97-138.
- رشاد، علی‌اکبر (1395). *منطق طبقه‌بندی علوم*. ذهن، 17 (65)، 5-28.
- رضایی، محمدجواد (1383). بررسی، تحلیل و نقد دیدگاه ابن‌سینا درباره طبقه‌بندی علوم. *انجمن معارف اسلامی*، 1 (1)، 141-165.
- رفیعی، علی (1378). نقد و معرفی کتاب: *سیری در «الموسوعه العربیه»*. *آینه میراث*، 2 (1 و 2)، 46-50.
- رفیعی علامه، علی (1373). *طبقه‌بندی علوم در جهان اسلام*. نامه فرهنگ، 13، 110-127.
- روحی‌دل، الهه (1378). «مونس‌نامه» رسانه‌ای در تقسیم‌بندی علوم «قرن هشتم هجری». *آینه میراث*، 2 (3 و 4)، 83-86.
- سجادی، محمدصادق (1360). *طبقه‌بندی علوم در تمدن اسلامی*. بی‌جا: بی‌نا.
- سلیمان، عباس محمدحسن (1393). رده‌بندی دانش‌ها از نگاه خواجه نصیرالدین طوسی و ناصرالدین بیضاوی. *بازیابی 16 تیر 1398*، از <http://rasekhoon.net/article/show/957334/>.
- شریعت‌پناهی، ماهیار (1393). *دانش طب و طبقه‌بندی علوم در تمدن اسلامی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، 5 (14)، 23-50.
- طالعی، عبدالحسین؛ کریمی، رضا؛ و عموقین، جعفرعبداله (1392). *مرداد و شهریور*. مروری بر طبقه‌بندی علوم از صدرالافاضل تبریزی. *آینه پژوهش*، 16-22.
- طاهری، مسعود (1394). *طبقه‌بندی علوم در تمدن اسلامی تا پایان قرن هشتم هجری*. نامه فرهنگستان، 14 (4)، 62-80.
- طاهری عراقی، احمد (1363). *تقسیم‌بندی علوم از نظر غزالی*. معارف، 1 (3)، 81-89.
- طاهری عراقی، احمد (1376). *رده BP اسلام (علوم دینی اسلام در نظام رده‌بندی کتابخانه کنگره) (به کوشش زهره علوی)*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- فتح‌الهی، ابراهیم؛ (1388). *متدولوژی علوم قرآنی*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- فتحی عبدالهادی، محمد؛ بدر، احمد (1389). *آذر و دی*. تاریخ تحولات طبقه‌بندی و رده‌بندی در فرهنگ اسلامی (محمد حسینی، مترجم). *آینه پژوهش*، 15-20.
- فدایی عراقی، غلامرضا (1380). *طرحی نو در طبقه‌بندی علوم*. *پردازش و مدیریت اطلاعات*، 27 (2)، 105-132.
- فدایی، غلامرضا (1390). *مبانی تقسیم‌بندی علوم و مقایسه تقسیم‌بندی علوم توسط قلقشندی و ابن‌اکفانی*. *بازیابی در 3 شهریور 1397*، از <http://www.talie.ir/?p=25210>.
- قنوجی، صدیق‌بن حسن (1387). *ابجد العلوم الوشی المرقوم فی بیات احوال العلوم*. قم: موسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان.

- کدیور، محسن (1387). ابن سینا و طبقه‌بندی حکمت: تحلیل، تحقیق و تصحیح رساله اقسام‌الحکمه. جاویدان خرد، 5 (1)، 35-137.
- کریمی زنجانی اصل، محمد (1378). رده‌بندی علوم در ایران و اسلام. میراث شهاب، 5 (3 و 4)، 101-108.
- کیانی فرید، مریم (1390). آذر و دی. نظریه اجتماعی، اسلام: طبقه‌بندی در تاریخ، بحثی در باب تقسیمات علوم از منظر اندیشمندان متقدم. سوره اندیشه، 179-183.
- لک‌زایی، نجف (1388). طبقه‌بندی علوم از دیدگاه صدرالمتألهین و امام خمینی (ره). خردنامه صدرا، 12 (3)، 42-52.
- ماحوزی، رضا (1392). رویکرد فارابی و ابن‌سینا به علوم و تقسیم آن؛ رویکردی پیش‌ارشته‌ای، رشته‌ای و میان‌رشته‌ای. مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، 5 (2)، 37-51.
- محقق، مهدی (1370). تقسیم‌بندی علوم از نظر دانشمندان اسلامی. فصلنامه سیاست، 1، 28-37.
- مستقیم، مهدیه‌السادات (1387). بررسی تطبیقی نظریه ابن‌سینا در باب طبقه‌بندی علوم. پژوهش‌های فلسفی-کلامی، 10 (1)، 175-198.
- مقدم، محمدباقر (1373). درآمدی بر رده‌بندی علوم «طبقه‌بندی کتب». قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی. نصر، سیدحسین (1384). علم و تمدن در اسلام (احمد آرام، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- نوروزی، زهرا (1383). مهر. «نهایه‌الارب فی فنون الادب» مجموعه‌ای ارزشمند در تاریخ‌نگاری اسلامی. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، 48-53.
- هاشمی‌پور، بهناز (1380). گفتاری درباره رساله در علم کلیات وجود. فرهنگ، 39 و 40، 29-87.
- هالالی، فاطمه؛ زمانی، طوبی (1387). علوم بومی از دیدگاه دکتر سیدحسین نصر. فرهنگ پژوهش، 1 (1)، 117-150.
- واسطی، عبدالحمید (1394). راهنمای تحقیق با اقتباس از نگرش اسلام به علم و هستی. مشهد: موسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلام.
- واعظی، احمد (1387). علم دینی از منظر آیت‌الله جوادی آملی. روش‌شناسی علوم انسانی، 14 (54)، 9-23.
- ولایتی، علی‌اکبر (1384). فرهنگ و تمدن اسلامی. قم: نشر معارف.
- Ashraf, M. (2017). Classification of islamic sciences by imam-Ghazali. Retrieved September 12, 2017, from https://www.academia.edu/34641153/CLASSIFICATION_OF_ISLAMIC_SCIENCES_BY_IMAM-GHAZALI
- De Callatay, G. (2003). The classification of the sciences according to the Rasa'il Ikhwan al-Safa'. Retrieved July 7, 2019, from <https://iis.ac.uk/classification-sciences-according-rasa-il-ikhwan-al-safa>
- Fadaie Araghi, Gh. (2004). A new scheme for library classification. Cataloging & Classification Quarterly, 38 (2), 75-99.

استناد به این مقاله:

قنادی‌نژاد، فرزانه؛ حیدری، غلامرضا (1398). طبقه‌بندی علوم از دیدگاه دانشمندان دوره اسلامی از قرن دوم هجری تا عصر حاضر. مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات، 30 (2)، 1-17.